

זיכרונותיה של גליקל

מיידיש
חוה טורניאנסקי

מרכז זלמן שזר לחקר תולדות העם היהודי
ירושלים

Glikl's Memoirs
Translated from the Yiddish by
Chava Turniansky

המערכת המדעית

פרופ' ירחמיאל כהן – יו"ר, פרופ' כנה ורמן, מר יחזקאל חובב,
פרופ' מאיר חזן, פרופ' אלי לדרהנדלר, פרופ' בת-ציון עראקי קלורמן,
ד"ר מיכה פרי, פרופ' אפרים שהם-שטיינר

עריכה לשונית: ורדה לגרד
מנהל ההוצאה לאור: עזרא ברום
עורך ראשי: יחזקאל חובב
הפקה והבאה לדפוס: נעה גרינולד-עסיס
עיצוב הספר: נאוי קצמן
סדר ועימוד: רונית גלעד

ספר זה יוצא לאור בתמיכת
משרד התרבות והספורט
מועצת הפיס לתרבות ולאמנות

על העטיפה:

ברטה פפנהיים, מצאצאיה של גליקל, לבושה בבגדי תקופתה של המחברת,
צוירה בגרמניה סביב השנים 1924–1926
בידי הצייר היהודי-הפולני ליאופולד פיליכובסקי
(גרסה מעובדת).

מסת"ב 3-408-227-965-978
מספר קטלוגי 185-1140

© כל הזכויות שמורות למרכז זלמן שזר לחקר תולדות העם היהודי, תשפ"ו 2025
ת"ד 4087, רח' בית"ר 2, ירושלים 9104002
shazar@shazar.org.il

אין להעתיק או להפיץ ספר זה או קטעים ממנו, בשום צורה ובשום אופן, אלקטרוני או מכני,
לרבות צילום או הקלטה, ללא קבלת אישור בכתב מהמוציא לאור.
הדפסה: רבגון דפוס ואריות בע"מ
ירושלים

תוכן העניינים

הקדמה.....7

זיכרונות גליקל

ספר ראשון.....	13
ספר שני.....	28
ספר שלישי.....	60
ספר רביעי.....	97
ספר חמישי.....	135
ספר שישי.....	184
ספר שביעי.....	207

נספחים

רשימת ראשי תיבות.....	225
מפת המקומות הנזכרים בחיבור.....	226
אילנות יוחסין	
אילן יוחסין א: משפחת גליקל בת לייב.....	230
אילן יוחסין ב: משפחת חיים האמל.....	232
אילן יוחסין ג: משפחת גליקל וחיים.....	234
אילן יוחסין ד: קשרי משפחת גליקל וחיים למשפחת גומפרץ.....	236
אילן יוחסין ה: קשרי משפחת גליקל וחיים למשפחות מירילש,	
ריס ורויזניץ.....	238

כ שהייתה בת ארבעים וחמש בערך החלה גליקל בת לייב, שנולדה בהמבורג בשנת 1645, לכתוב את זיכרונותיה. כשנתיים לאחר שהתאלמנה מבעלה האהוב חיים האמל היא החליטה לספר את סיפור חייה: ילדותה והתבגרותה, אירוסיה ונישואיה לבעלה, לידת ארבעה עשר ילדיהם, מות שניים מהם בגיל רך, גידולם וחינוכם של האחרים, אירוסיהם ונישואיהם של ארבעת הגדולים שבהם, מות בעלה בתום שלושים שנות נישואין וחיי האלמנות.

גליקל כותבת את זיכרונותיה כשהיא מודעת היטב לעצמה ולמעמדה בשלב הנוכחי של חייה. בדבריה היא בוחנת את המניע לכתיבתה – מצבה הנפשי בעקבות מות בעלה, ואת מטרתה המיידית – להתגבר על שעות נדודי השינה ולגונן על עצמה מפני שקיעה במרה שחורה. היא קובעת את הנמענים של חיבורה – 'ילדי היקרים', נותנת את דעתה למבנהו – שבעה פרקים, שהיא מכנה 'ספרים קטנים' – ומחליטה להקדים לסיפור חייה 'מראשיתם' את הצגת יסודות אמונתה ועולמה הרוחני.

מיידי בפנייתה הראשונה של גליקל לילדיה היא מסבירה להם כיצד הביאו אותה הצער והיגון על מות בעלה, אביהם, לכתיבת חיבורה. בפתח הפרק השני היא מדגישה זאת ביתר שאת ובאורח גורף: '[כל] זה ומה שכבר כתבתי ומה שעוד אכתוב בא מתוך לב דואב מאוד אחרי מותו של בעלי היקר ע"ה'. אף על פי כן אין היא נוהגת כנשים בנות זמנה שכתבו אוטוביוגרפיות – אלה התמקדו קודם כול בדמותו של הבעל האהוב והנערץ, וצירפו לכך, בענווה הנדרשת, דיוקן עצמי צנוע. אף שחיבורה של גליקל נולד כדבריה מתוך יגונה על מות בעלה, ואף שהיא מצביעה על ילדיהם כנמעניה, הרי היא וסיפור חייה הם העומדים במרכז.

סיפורה אינו מתחיל בכניסתו של חיים האמל לחייה בהיותה בת ארבע עשרה, ואין הוא מסתיים ביציאתו מן העולם שלוש שנה לאחר מכן. אין-ספור הבטחותיה שמות בעלה יתואר בפירוט בהמשך מתקיימות בפרק החמישי, אך הספר ואף הפרק אינם באים בזה לסיומם. בהמשך הפרק ובשני הפרקים האחרונים גליקל מספרת על קורותיה בתקופת אלמנותה, על שידוכה ונישואיה לבעלה השני, על חייה עימו בעירו, מץ שבצרפת, עד פטירתו וכן על השנים שלאחר מכן, עד שהיא פוסקת מכתיבתה כחמש שנים לפני מותה בשנת 1724. גם בשלבים מאוחרים אלה, כשהאירועים בחייה האישיים הולכים ומתמעטים והאזכורים של חיים האמל המנוח – שמותו היה המניע הישיר לכתיבתה – הולכים ופוחתים עד שהם נעלמים כליל, היא ממשיכה לסקור ולבחון מבחר אירועים והתרחשויות בחייה ובחיים בסביבתה.

בזיכרונות ילדותה גליקל מספרת על הוריה וסביה ומעשיהם, על התרחשויות במשפחתה ועל אירועים בקהילתה. בשלושת התחומים הללו, הקשורים זה בזה, היא מפליגה לעיתים אל העבר הרחוק, שני דורות ואפילו שלושה לפני היוולדה, וחורגת גם מחוג משפחתה המצומצמת אל דמויות במשפחה הרחבה או בקהילה שהיו קרובות אליהם. בהמשך מעגל הדמויות שהיא מספרת עליהן הולך ומתרחב – מן המשפחה, ההולכת ומסתעפת, אל המכרים, הידידים והאנשים העומדים עם המשפחה בקשרי שירות, מסחר ופרנסה. גם המרחב הגיאוגרפי המתואר מתרחב בהתאמה – מעיר הולדתה של גליקל המבורג והעיר השכנה אלטונה לעיירת בעלה האמל ולערים ועיירות בגרמניה ומחוצה לה, כגון אמסטרדם או קופנהגן, שהיא וקרוביה פוקדים בנסיעותיהם הרבות לשם ביקורים משפחתיים, לצורך עסקים או לענייני שידוכים ונישואים. המעגלים מתרחבים עוד יותר כאשר אחרי מות בעלה, שראה בה שותפה מלאה בחיי המשפחה ובחיי הפרנסה גם יחד, גליקל הופכת למפרנסת יחידה, יוזמת פעילה ומצליחה עד מאוד, הפוקדת בעצמה ירידים ושווקים חדשים. בפרקים העוסקים בשלב האחרון בחייה היא מתרכזת בקהילת יהודי מץ ובמתרחש בה.

לעיתים קרובות גליקל מלווה את תיאור אירועי חייה בדברי מוסר כלליים או בהנחיות מוסר ברורות לילדיה בדבר התנהגותם הרצויה כלפי בני

משפחתם, בני קהילתם, שותפיהם לעסקים – יהודים ולא־יהודים כאחד – וגם בפניות ישירות אל הקדוש ברוך הוא בהודיה, בבקשה, בתחינה ולעיתים אף בטרזניה או בטענה.

אומנם גליקל כתבה את סיפור חייה וחיי משפחתה, אך בתוך כך ציירה את פניה של חברה שלמה במגוון היבטים: חיי היום־יום ואורחותיהם, ההליכות והמנהגים, חיי המשפחה, דמות האישה ומקומה, גידול הילדים וחינוכם, חיי המסחר והכלכלה, חיי הרוח, האמונות והדעות, היחסים בין יהודים לגויים ועוד. כישרונה של המחברת לספר סיפור ניכר היטב בכול, החל באפיזודה אינטימית – כמו פרדתה מבעלה הגוסס, שאינו מרשה לה לחבק אותו לפני מותו משום נידתה, המשך בהתרחשות קהילתית – כמו פענוח רצח של שני יהודים בהמבורג, המסופר כסיפור בלשי מותח ומרתק שמגמותיו פמיניסטיות, וכלה באירוע הנוגע לכל היהודים – כמו שמחתם ומעשיהם של יהודי גרמניה כאשר התבשרו על בואו הקרוב של המשיח שבתי צבי ואכזבתם משהתגלה כמשיח שקר.

אך לא פחות משדבריה מעמידים לעינינו את חיי תקופתה על ברכותיה וקללותיה, הם מאפשרים לנו להתוודע לאישיותה, לעולמה הפנימי ולדרכי התבוננותה בסובב אותה, להתלוות אליה בשמחתה ובאבלה, לראותה בשעות משבר, ייאוש וכעס ובשעות של השלמה, נחת וסיפוק, ולהבחין פה ושם בחוש ההומור, בקריצת העין האירונית שלה או בהנאתה מעצם מעשה הכתיבה.

גליקל כתבה את זיכרונותיה ב'לשון אשכנז', שם ששימש לה ולבני זמנה כינוי גם ללשונם היהודית (יידיש) וגם ללשון סביבתם (גרמנית). מכיוון שלשונה עשירה במיוחד ביסודות עבריים ומשובצת מובאות רבות מן המקורות, עשוי להיווצר הרושם שהיא שלטה היטב בלשון הקודש וקראה ספרים עבריים. אולם בדיקה יסודית מלמדת שרושם זה מוטעה והשכלתה המרשימה נבעה בעיקר מקריאה ענפה מאוד בספרים מסוגים שונים ביידיש ומהקשבתה הנבונה לנאמר ולנעשה בסביבתה, שלא חסרו בה אנשים משכילים ובהם תלמידי חכמים. היא שאבה ממקורות אלה לא רק את עשרות הסיפורים, האגדות, המשלים והפתגמים שהיא שורה בדבריה לשם אור והמחשה, אלא גם את היסודות של השקפת עולמה ואת סגנונות כתיבתה.

מציאות זמנה ומקומה של גליקל והחינוך שקיבלה הקנו לה אידיאלים של התנהגות כבת, כרעיה, כאם וכאשת מסחר. אלה הדריכו את תפקודה במערך המשפחתי, כפי שהדריכו בוודאי את עשייתן של נשים אחרות בסביבתה ובמעמדה. אולם כישרונותיה הייחודיים והצורך הפנימי להוציאם אל הפועל הולידו יצירה מיוחדת במינה ובעלת תבנית מקורית לגמרי. אף על פי שהספרות שקדמה לה נתנה בידיה חומר ולבנים, יסודות ודוגמאות של מרכיבים בודדים לספרה, היא לא העמידה לה דגם ליצירה השלמה הכוללת אותם. בחיבורה מתגלמים כושר המצאה, מקוריות וכישרון כתיבה נדירים של אדם המתבונן בחוכמה וברגישות בעברו, בוחן את קורותיו ומצייר תמונה מרתקת של חייו, של חיי משפחתו ושל חיי תקופתו.

תרגום זיכרונותיה של גליקל מידיש מאפשר לקוראי העברית ליהנות מיצירת ספרות מיוחדת במינה ולהתוודע לדמותה של אישה יוצאת דופן שפעלה ויצרה לפני יותר משלוש מאות שנה. כדי להקל על הקוראים נוספו לתרגום זה הערות מעטות ומדור נספחים: רשימת ראשי תיבות, מפה של המקומות הנזכרים בחיבור ואילנות היוחסין של המשפחות המופיעות בו. המעוניינים להעמיק בעיון בחיבורה של גליקל יוכלו לפנות למהדורתו המחקרית הדו־לשונית, שנדפסו בה זה מול זה המקור ביידיש ותרגומו המוקפד לעברית, בלוויית מבוא מקיף ומפורט, אלפי הערות ובהן הסברים בתחומי הלשון, ההיסטוריה, הספרות, הגיאוגרפיה ועוד וכן מפתחות של המקומות, האנשים והעניינים המופיעים בספר.¹

1 גליקל: זיכרונות 1691–1719, ההדירה ותרגמה מידיש חוה טורניאנסקי, ירושלים: מרכז שזר לתולדות ישראל ומרכז דינור לחקר תולדות ישראל, האוניברסיטה העברית בירושלים, ירושלים תשס"ו.

זיכרונות גליקל

בסייעתא דשמיא שנת תנ"א¹ אתחיל לכתוב זאת מרוב דאגות וצרות ומכאובי לב, כפי שיבוא בהמשך, וה' ישמחנו כימות עיניתנו וישלח משיחנו וגואלנו במהרה, אמן.

כל מה שברא הקדוש ברוך הוא לא ברא אלא לכבודו והעולם בחסד ייבנה. אנו יודעים שהמקום² ב"ה [ברוך הוא] וברוך שמו ברא ועשה הכול אך בחסד ורחמים, כי המקום ב"ה איננו צריך אף לא לאחת מבריותיו. אבל זה שהשם יתברך ברא מיני יצורים רבים כל כך, הכול הוא לכבודו הגדול, והוא ברא הכול בחסד וברחמים כדי שלנו, בני אדם חוטאים, יהיה הכול לתועלת. כי כל מה שנברא הוא לנו בני האדם לתועלת, אף שאין אנו בני האדם יכולים לתפוס זאת או להבין, כמו ששאל דוד המלך ע"ה [עליו השלום]: 'לשם מה נבראו השוטה והצרעה והעכביש?', כי חשב מה התועלת שמביאים שלושה אלו בעולם, אבל בסוף נוכח לדעת כי לו עצמו היו השלושה לתועלת והצילו בעזרת השם את חייו, כפי שמתואר בספר מלכים.³ מי שרוצה לדעת יכול לקרוא בעשרים וארבע.⁴

הינה ידוע גם כמה עוגמת נפש, מצוקה ומורת רוח יש לנו, בני אדם חוטאים, בעולם החולף הזה. נוסף על כך אנו רואים כמה צדיקים יש בעולם שרע להם מאוד, והם חיים בעולם הזה במצוקה גדולה מאוד. כנגד זאת אנו רואים להפך, שיש רשעים רבים שחיים בעונג ובעושר גדול, והם וילדיהם מצליחים מאוד, בשעה שלצדיק ירא השמיים ולילדיו, מסכנים, רע להם מאוד. והינה אנו עשויים לתהות כיצד ייתכן הדבר. הרי האל הכול יכול

1 שנת 1691. 'בסייעתא דשמיא' הוא ביטוי בארמית שתרגומו: בסיוע השמיים, כלומר בעזרת האל או בעזרת השם.
2 כינוי לאלוהים.
3 הסיפור איננו בספר מלכים. הפסוקים והעניינים שהוא בא לבאר הם בספר שמואל.
4 כינוי מקובל לתנ"ך על פי מספר ספריו.

שופט צדק הוא. אבל אני אמרתי בליבי גם זה הבל, כי מעשי השם יתברך ב"ה אין להם חקר ואי אפשר להבינם עד היסוד. משה רבנו ע"ה רצה בזה מאוד ואמר: 'הודיעני נא את דרכיך', ובכל זאת לא הגיע לידי כך. לכן אל לנו להרהר בזה. על כל פנים דבר ודאי הוא שהעולם הזה לא נברא אלא בשביל העולם הבא. ולכן גם ברא אותנו המקום ב"ה ברוב חסדיו בעולם הזה, שהוא אפס ובן חלוף, כדי שאם נעשה מעשים טובים ונעבוד את אלוהינו הגדול כהלכה, הוא בלא ספק יביא אותנו אל הנצחי – מן העולם המכביד והמייגע הזה אל עולם שכולו שלווה ונחת – וכל סבלותינו והנאותינו בעולם הזה אינם מתקיימים אלא לזמן קצר. חיי האדם קצובים לשבעים שנה, וחיש מהר הן חולפות ואינן. כמה מאות אלפי בני אדם יש שאפילו לכך אינם מגיעים. אבל העולם הבא – הוא קיים לעולם ועד. ומה רב טובך אשר צפנת ליראיך. אשרי האיש שהמקום ב"ה נותן לו שכר בעולם הבא, שהוא עולם נצחי ובר קיימא, כי כל הצער, הדאגה והפורענות שיש לאדם בעולם הזה אינם מתקיימים אלא זמן מה.

אחרי שעמד האדם בכל צרותיו ובכל סבלותיו ובכל הפורענויות והגיעה שעתו למות, הריהו מת כמו כל אלה שכל ימיהם חיו בתענוגות גדולים. אדרבה, אותו אביון, מסכן, שהוציא כל ימיו בצרות וסבל, בוודאי ימות שלום, כי על אותו יום קיוויתי. מאחר שהמסכן היה מת בכל יום, הוא שם את מבטחו תמיד במקום ב"ה, שייטיב את חלקו בעולם הבא, והוא סבור לפי אמונתו שיש לו חוב גדול אצל המקום ב"ה, כי כל התענוגים שלו וכל הנחמה שלו בעולם הזה הכול שמור לו לעולם הבא, מתי אבוא ואיראה פני אלוהים. לכן אני סבורה, לפי שכלי הקט, שאין מותו בא עליו קשה כל כך ובייסורים. מה שאין כן הרשע העשיר, שנהנה מכל תענוגיו בכסף ובנכסים ואינו רואה לנגד עיניו אלא כל טוב, שהוא וילדיו מצליחים יפה, ודבר אינו עומד בדרכו. אבל כשמגיעה גם שעתו לצאת מן העולם הזה, והוא יודע כמה עונג ושמחה וטובה היו מנת חלקו בעולם הזה, ובפרט כשיעשה חשבון נפש ויהרהר באחרית ימיו בטובה הרבה שנתן לו השם יתברך בעולם הזה, ואילו הוא לא עבד את הבורא כראוי ולא קיים את גבאותו⁵ כיאות, ובוודאי כשיזכור שעליו לעזוב את כל חילו ולהיפרד מן העולם הזה וללכת לעולם האחר, עולם הנצח, שיהיה עליו

5 גבאות היא משרת הגבאי, וכאן בהשאלה: השליחות המוטלת על אדם, התפקיד שעליו למלא.

להניח בו את גבאותו ולתת דין וחשבון על התנהגותו בעולם הזה – הרי המסע יהיה עליו קשה ומר הרבה יותר משיהיה על האביונים המסכנים. מה לי להאריך.

ילדי היקרים, התחלתי לכתוב זאת בסייעתא דשמיא אחרי מות אביכם החסיד, כי זה הסב לי קצת נחת רוח כשבאו עליי המחשבות המלנכוליות. ומתוך דאגות קשות – כי היינו כצאן בלא רועה, שאבד לנו רוענו הנאמן – עברו עליי לילות רבים בלא שינה, וחששתי שמא אבוא חס ושלום לידי מחשבות מלנכוליות. לכן לעיתים קרובות הייתי קמה בלילה ואת השעות ללא שינה מבלה בכתיבה.

ילדי היקרים, אין גם בכוונתי לחבר או לכתוב לכם ספר מוסר, אינני מסוגלת לזה. לשם כך יש חכמינו ז"ל, שחיברו כמה וכמה ספרים על זה, ובידינו תורתנו הקדושה, שאפשר למצוא בה הכול ולהבין מה מועיל לנו ומביא אותנו מן העולם הזה לחיי העולם הבא, ואנו יכולים להיאחז היטב בתורתנו האהובה. למשל ספינת נוסעים שטה בים. אחד הנוסעים ניגש לירכתי הספינה והתכופף מאוד אל הים. הוא נפל למים ועמד לטבוע. ראה זאת הספן, השליך אליו כמה חבלים והתרה בו שיחזיק חזק בחבלים כדי שלא יטבע. כך גם אנו, בני אדם חוטאים, משולים בעולם הזה כשוחים בים. אף להרף עין אין אנו בטוחים שלא נטבע. אומנם האל הכול יכול ברא אותנו בחסד וברחמים כדי שנהיה לגמרי בלא חטא, אבל מפני חטאו של אדם הראשון השתלט עלינו יצר הרע, השם ישמרנו. וכן ברא המקום ב"ה כמה חילות מלאכים, כולם עושים רצונו של המקום ב"ה ואין להם יצר הרע, וממילא הם עושים אך טוב בלי שיצווה עליהם. עוד ברא המקום ב"ה בהמות וחיות ועופות ושאר יצורים, שיש בהם רק יצר הרע, ושאינם יודעים דבר על עשיית טוב.

והינה ברא המקום ב"ה אותנו, בני האדם, בצלמו, ויש לנו שכל כמו למלאכים, אך לנו, בני האדם, הוא נתן את הברירה, שנוכל לעשות כרצוננו – את הרע חס ושלום או את הטוב. אבל האל הגדול הטוב והמיטיב ברחמיו הגדולים השליך אלינו חבלים כדי שניאחז בהם בחוזקה – זו תורתנו הקדושה, המתרה בנו מפני הכול כדי שלא נטבע – ואמר כי אף על פי שיש לאל ידנו לעשות כרצוננו, הוא כתב בתורתנו הקדושה את הכול כדי שנהיה